

ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Серед ключових проблем теорії та методології спеціальних історичних дисциплін (далі — СІД) як субпідсистеми історичної науки важливе місце посідає з'ясування їхніх функцій. В умовах інформаційного вибуху поряд із традиційними пізнавальною, методологічною, освітньою, світоглядно-виховною та соціокультурною дедалі більшу роль відіграє інтегративна функція СІД, що зумовлено помітним зростанням їхнього комунікативного та практичного значення, а також чисельності. Якщо ще півстоліття тому загальна кількість інститутованих СІД трохи перевищувала 70¹, то тепер деякі автори наводять близько 800. Історична інформатика, кліодинаміка, психоісторія, некрополістика, антропоніміка — це тільки деякі з тих, що заявили про себе як самостійні носії знань зі своїми автономними специфічними методами вивчення відповідних видів джерел або їхніх форм. Їх поява додатково підтвердила як процес диференціації знань, так і розширення функцій СІД, включаючи й інтегративну.

Інтегративна (від лат. integration — поєднання, відновлення, об'єднання в ціле) — одна з ключових функцій комплексу СІД, яка органічно впливає з їх спорідненості, характеру, призначення й здатності реалізувати низку спільних завдань своєрідними можливостями пізнання та взаємодії з іншими науковими дисциплінами. Наявність цієї функції в поєднанні з інтенсивним розвитком історичних знань особливого характеру шляхом засвоєння нових різновидів джерел за останнє півстоліття призвели до утвердження за допоміжними історичними дисциплінами якісно нового статусу — *спеціальних*. Інтегративна функція створює додаткові можливості для осмислення цього статусу та об'єднання зусиль науковців різних профілів із метою підвищення соціокультурної ролі історичної науки в цивілізаційному пізнанні світу.

Дослідження інтегративної функції СІД щодо історії та низки інших гуманітарних наук, зокрема філософії, економіки, права, філології, мистецтвознавства, етнології, психології тощо, видається актуальним завданням, оскільки об'єктом їхнього пізнання часто-густо виступають одні й ті ж процеси, явища, події на основі джерельних свідчень про них. За два минулі десятиріччя оприлюднено ряд праць, автори яких частково торкнулися структурування СІД та їхніх функцій. Одним із фундаторів теоретико-методологічного осмислення СІД був професор М.Я. Варшавчик, який у рецензії на навчаль-

¹ Кметь В., Турмис Н., Шуст Р. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і перспективи. — Львів, 2004. — С. 229.

ний посібник «Специальные исторические дисциплины» обґрунтував інтеграцію та взаємодію двох підгруп їхньої структури: дисциплін, які опрацьовують спеціальні методи історичного пізнання, і таких, які досліджують спеціальні комплекси історичних джерел². Вагомий внесок у опрацювання функцій СІД належить й іншим ученим, зокрема М.Ф. Дмитрієнко, яка впродовж трьох десятиріч плідно займається їх дослідженням, тривалий час очолювала відділ СІД в Інституті історії України НАН України³. Цікаві підходи до проблеми інтегративного характеру функцій СІД окреслили І.Н. Войцехівська⁴, Г.В. Бондаренко⁵, М.В. Яременко⁶ та ін. М.М. Ільків-Свидницький схиляється до думки про те, що СІД вийшли за межі дисциплін і правомірнішим було б називати їх «спеціальними історичними науками»⁷. Питань класифікації СІД та окреслення їхніх функцій торкався й автор пропонованої статті⁸, яка має за мету продовжити започаткований напрям структурування та групування СІД у контексті з'ясування ролі їхньої інтегративної функції, висловити деякі міркування щодо вдосконалення навчальних програм і методики їх викладання.

Вважаємо доцільним розпочати розгляд означеної проблеми з обґрунтування цілісності й комплексності СІД як вияву їхньої інтегративності на основі спільних і специфічних ознак, з'ясування їхньої спорідненості, а відтак системності та міждисциплінарних зв'язків. Це відкриває додаткові можливості для поглибленого осмислення функцій СІД, включаючи й інтегративну, і нові підходи до їх вивчення в контексті підготовки фахових істориків. Мова йде про об'єднання частин у ціле. Завдяки дії інтегрування СІД набули характеру цілісності й виступають як підсистема історичної науки, сприяючи

² Варшавчик М.А. Рец. на: Специальные исторические дисциплины. — К., 1992 // Український історичний журнал. — 1993. — № 3. — С. 124–128.

³ Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. Спеціальні історичні дисципліни // Енциклопедія історії України. — К., 2012. — Т. 9. — С. 744–745.

⁴ Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Збірник. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 255–270; *Її ж.* Структура історичного джерелознавства // Історичне джерелознавство. Підручник / Авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. — К., 2002. — С. 46–56; *Її ж.* Передмова // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навчальний посібник / Авт.: І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. — К., 2008. — С. 9–11.

⁵ Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни: Навчальний посібник. — Луцьк, 1997.

⁶ Яременко М.В. Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник. — К., 2010.

⁷ Ільків-Свидницький М. Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні? (Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: Либідь, 2008. 520 с.) // Вісник Львівського університету: Сер.: Історична. — Львів, 2010. — Вип. 45. — С. 712.

⁸ Калакура Я.С. Спеціальні дисципліни в Національному університеті імені Тараса Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К., 1997. — С. 140–150; *Його ж.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. — К., 2004. — Число 11. — Ч. 1. — С. 37–52.

її взаємодії з іншими галузями знань. Західна історіографія впродовж тривалого часу досить плідно займається визначенням функцій науки, виводячи їх із призначення різних галузей знань та їхньої ролі в осягненні світу, під якими розуміють зовнішній вияв її призначення, можливостей, покликання та ролі.

У зв'язку з цим слід мати на увазі, що рефлексії, творча діяльність мозку людини теж носять інтегративний характер. Інтегративність — це творчий процес об'єднання частин у цілісність за допомогою відповідних засобів та методів. У реалізації об'єднувальних завдань гуманітаристики, і не лише її, дедалі більшу роль відіграють спеціальні дисципліни історичної науки, які активно вторгаються й проникають у дослідницьке поле багатьох галузей знань як завдяки специфічним джерелам, так і методам.

Як відомо, СІД — складна й багатогранна підсистема історичних знань, яка має внутрішню структуру. Пріоритетним серед їхніх спільних ознак є те, що всі вони виступають як *історичні* або як *переважно історичні*. Предмет і результати досліджень у царині кожної з них у кінцевому підсумку служать всебічному й поглибленому пізнанню історичного процесу, подій і явищ, приросту набутків історичної науки в цілому. Відповідно до розширення діапазону історичних досліджень, збагачення та урізноманітнення джерельної бази, удосконалення методів її пізнання зростає роль СІД, поглиблюється їхня спеціалізація, виокремлюються нові дисципліни.

Другою загальною ознакою СІД є їхнє *спеціальне призначення*, спеціальна місія в системі історичної науки. Підходи Л.В. Черепніна, М.Я. Варшавчика та інших дослідників до визначення їхнього спеціального статусу підтримали історики Києва, Мінська, Москви, Санкт-Петербурга, наголосивши в опублікованих працях на ролі СІД у поглибленому розробленні історичної проблематики, використанні унікальних методик, залученні специфічних джерел, що й вивело їх за межі тих завдань, які, зазвичай, ставилися як перед допоміжними. Вони стали вирішувати цілком самостійні питання базових історичних досліджень у галузі соціально-економічної, політичної, етнічної, військової, дипломатичної історії, історії культури, релігії та мистецтва⁹. Серед піонерів запровадження до наукового обігу й педагогічного процесу терміна «спеціальні історичні дисципліни», видання відповідних навчальних посібників був і колектив кафедри джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (нині — кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

По-третє, це міждисциплінарна ознака СІД, яка найповніше реалізується в їхній інтегративній функції. Завдяки їй історична наука дуже тісно

⁹ Специальные исторические науки: Учебное пособие / Авт.: В. Замлинский, М. Дмитриенко, Т. Балабушевич и др.; Под ред. В. Замлинского, М. Дмитриенко. — К., 1992; Введение в специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Т.П. Гусарова, О.В. Дмитриева, И.С. Филиппов и др. — М., 1990; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / С.В. Белецкий, И.В. Воронцова, З.В. Дмитриева и др.; Сост. М.М. Кром. — СПб., 2003.

співпрацює з іншими науками, адже більшість досліджень у сфері СІД ведуться на порубіжжі з автономними галузями знань і досить часто базуються на спільних джерелах, які, на перший погляд, можуть сприйматися як «не історичні». Наприклад, ономастика має справу з лінгвістичними джерелами, картографія та історична географія спирається на географічні, фольклористика базується на етнографічних та усних джерелах.

Інтегративна функція СІД реалізується на основі спорідненості їхніх завдань шляхом широкого залучення методів суміжних наук, оскільки опрацювання джерел, що традиційно є базовими, скажімо, для етнології, культурології, релігієзнавства, філології, мистецтвознавства тощо, потребує слугування й методами цих наук. Водночас суміжні науки дедалі ширше застосовують у своїх дискурсах методи історичних та джерелознавчих досліджень, зокрема історичний, хронологічний, історико-порівняльний, наукової критики джерел та ін. Універсалізм ряду методів історичного пізнання виступає важливим чинником внутрішньої інтеграції всіх підсистем історичної науки та її входження в систему науки взагалі.

По-четверте, усі СІД мають *практичне*, інколи навіть прикладне значення. Можна умовно говорити про практичну геральдику, практичну сфрагістику, практичну фалеристику, практичну вексилологію тощо, адже, з одного боку, окрім дослідження історії гербів, печаток, прапорів, штандартів, нагородних знаків, існує процес їхньої практичної розробки, удосконалення, оновлення символіки. З другого боку, не тільки професійні історики, педагоги, але й працівники державних установ, архівів, музеїв, бібліотек, видавництва, туристичних бюро, кіностудій досить часто для виконання своїх службових завдань звертаються до знань і досвіду відповідних СІД, зокрема справочництва, книгознавства, генеалогії, метрології, топоніміки, ономастики тощо.

Нарешті, загальною ознакою СІД, що споріднює їх і забезпечує їм особне місце в структурі історичної науки, є *самобутність їхньої історіографії*. Вони мають свою історію, яка слабо «вписується» в загальну й проблемну історіографію, насамперед тому, що найдавніші з них мають класичний характер і свою власну історіографію галузевого характеру. СІД виникли й розвивалися в контексті виявлення й вивчення специфічних джерел із найдавнішої, давньої та середньовічної історії, а вже потім стали виокремлюватись як дисципліни, зосереджені на питаннях нового й новітнього часів.

Інтегрування виступає засобом внутрішнього структурування, систематизації та спеціалізації СІД, сприяє їхній класифікації. Візьмімо, для прикладу, археологічні пам'ятки палеоліту, давні монети, герби, рукописи, твори образотворчого мистецтва, предмети культів тощо як носії винятково цінної, часом унікальної інформації. Вони могли бути пізнаними лише відповідними фахівцями та шляхом застосування спеціальних методів. Об'єктивна потреба в дослідженні цих раритетних свідчень з історії минулого продиктувала появу таких порівняно вузьких фахівців, як палеографи, геральдисти, нумізмати, сфрагісти та ін. Однак усі ці спеціалісти були змушені глибоко опанувати

історію, археологію й ряд суміжних наук. Нарощуючи знання у своїх галузях, вони, водночас, сприяли приросту історичних знань загалом. Історіографію генеалогії, епістолології, нумізматики, боністики й т. д. можна кваліфікувати як галузеву. Варто наголосити, що ряд СІД мають прямий вихід на історичну науку, тобто в обхід джерелознавства. Їхні напрацювання з історії окремих процесів, явищ, фактів безпосередньо служать відповідним розділом специфічних історичних знань, а в кінцевому підсумку працюють на історичну та інші науки загалом. Ідеться, зокрема, про архівознавство, археографію, археологію, джерелознавство, документознавство, етнологію, етнографію, історіографію. Вони настільки поглибили свій предмет і методики, просунулися теоретично, що трансформувалися в *спеціальні галузі* історичної науки, кожна з яких уже інституювалася як наука, виступаючи як напрям історичної науки й підготовки кадрів, має свої підсистеми. Так, архівознавство включає такі компоненти, як історія, теорія й методика архівної справи, історіографія за своєю структурою ділиться на загальну, проблемну та галузеву.

Інтегрування СІД невіддільне від їхнього внутрішнього структурування. Відомо, що сучасне наукознавство виділяє предметну, логічну, функціональну, організаційну, хронологічну та інші моделі структурування наук. Домінуючою з них є предметна, оскільки кожна галузь знань, наукова чи навчальна дисципліна мають свій, властивий тільки їм предмет дослідження й вивчення, тобто ту систему закономірностей, яка складає наукову сутність тої чи іншої дисципліни. Якщо взяти за пріоритет предметну модель структурування комплексу СІД, то в ньому досить рельєфно проглядаються дві або й більше підсистем. І.Н. Войцехівська, розвиваючи підхід М.Я. Варшавчика до структури СІД, досить аргументовано доводить правомірність поділу їх на дисципліни, що: а) вивчають окремі типи й види джерел; б) розробляють спеціальні методи роботи з джерелами¹⁰. З такою концепцією важко не погодитись, оскільки кожна з історичних галузей має справу з джерелами. До того ж, найбільшу групу СІД складає їхній джерелознавчий цикл, до якого відносять ті, об'єктом яких виступають основні види джерел: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові та поведінкові тощо. Виходячи з цього, СІД джерелознавчого циклу можна умовно поділити на *п'ять* основних підгруп (класів), у межах яких найповніше реалізується їхня інтегративна функція.

До *першої* з них відносять ті, що опрацьовують специфічні писемні та словесні джерела: палеографія, дипломатика, текстологія, епіграфіка, папірологія, епістолологія, берестологія, фольклористика та ін. Що є найбільш характерним для цієї підгрупи СІД? Насамперед те, що всі вони мають справу зі словесними джерелами, інформація яких закодована в писемному або усному слові. Водночас її «видобуття» потребує застосування цілої низки особливих методів і засобів як історико-джерелознавчих, архівознавчих, так і з арсеналу суміжних наук: філології, літературознавства, міфології та ін. Так, диплома-

¹⁰ Войцехівська І.Н. Передмова. — С. 9.

тика сформувалася за умов, коли домінуюче місце в історичних дослідженнях посідали актові джерела. Ідеться про справочинні, правові, метричні, договірні, спадкові та інші документи. Водночас до подібних документів дедалі частіше зверталися приватні особи та установи, що диктувало необхідність вироблення спеціальних методів перевірки автентичності та достовірності актових свідчень. Був виокремлений метод формулярного аналізу документа, який дав змогу з'ясувати його внутрішню структуру й зовнішню форму, встановити вірогідність змісту. Невдовзі методи дипломатики стали застосовуватися й до інших різновидів писемних джерел.

Якщо дипломатика зосереджується на дослідженні актових та однотипних видів документальних джерел, то текстологія вивчає історію текстів, пам'яток давньої та новітньої писемності, творів літератури й фольклору. Шляхом порівняльно-історичного та лінгвістичного аналізу встановлюється генетична взаємообумовленість текстів, виявляються їхні найбільш давні списки, так звані архетипи, а також пізніші та втрачені варіанти. Винятково важливу роль відіграє текстологія в археографічній практиці, в реконструкції та в підготовці текстів до опублікування. Методи текстології вже давно взяті на озброєння видавцями, журналістами, почеркознавцями, правниками. У рамках текстології всередині XIX ст. виокремилось літописознавство — наука про літописи та їхнє місце в джерельному комплексі з історії. Фахівці з цієї дисципліни довели давність і самобутність української літописної традиції, яка зародилася в Київській, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, виявили роль центрів літописання — Софійського й Видубицького монастирів, Києво-Печерської лаври, розкрили спадкоємність національного літописання в козацько-гетьманські часи. В Україні сформувалася авторитетна школа літописознавців, представлена іменами М.О. Максимовича, М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, І.Я. Франка, І.П. Крип'якевича, М.О. Брайчевського, М.Ф. Котляра, В.Б. Білінського, Л.Є. Махновця та ін. Зусиллями останнього на рубежі 80-х рр. XX ст. здійснено висококваліфікований переклад Літопису Руського за Іпатіївським списком з ґрунтовними коментарями. 1994 р. опубліковано й Галицько-Волинський літопис.

У процесі виділення з діловодства службового, дипломатичного, комерційного листування, залучення до наукового обігу епістолярної спадщини державних, громадських діячів, політиків, учених, письменників сформувалась епістолологія — історична дисципліна, що професійно досліджує листування як явище й листи як історичне джерело¹¹. У поле зору фахівців з епістолології потрапили й пам'ятки приватного листування: а) ті, що засвідчують суспільно-політичні, наукові й культурні процеси; б) ті, що висвітлюють особисте життя людей, питання побуту, родинних відносин тощо. Розвиток цієї дисципліни стимулював пошук методів атрибуції листів, встановлення їх авторства, дати й місця написання, розшифрування псевдонімів та іншої за-

¹¹ Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. — К., 1998.

кодованої інформації, а також з'ясування мотивів їх написання. Послугуючись методами епістолології, історики дедалі ширше залучають матеріали ділового й приватного листування до наукових досліджень.

Свої особливості серед дисциплін, що поглиблено досліджують специфічні писемні джерела, має маргіналістика, яка вивчає примітки на маргінесі (берегах), зроблені авторами, редакторами й т. д. уже після написання текстів. Інколи ці примітки настільки важливі, що несуть самостійні відомості джерельної ваги. За об'єкт вивчення ця дисципліна бере всі різновиди записів на берегах, незалежно від автора й часу їх здійснення. Маргіналії розглядаються як джерело особового походження й прирівнюються до щоденників, спогадів, листів, однак їх атрибуція часто набагато складніша й потребує спеціальних методів дослідження. Спорідненою є й криптографія — дисципліна, яка спеціалізується на розшифруванні криптограм і тайнопису. Під криптонімом розуміють одну або декілька літер, які автори інколи ставлять замість своїх прізвищ.

Найдавніші традиції й солідну теоретико-методологічну базу має палеографія — наука про рукописні пам'ятки в їх історичному розвитку від появи писемності. Вона акцентує увагу на зовнішніх ознаках і прикметах письма, особливостях знаків і букв, почерку, засобах написання, застосовує методи спостереження й порівняння палеографічних знаків і текстів. Водночас палеографічний аналіз супроводжується прочитанням змісту текстів. Методами палеографії користуються інші СІД, зокрема геральдика і сфрагістика.

Другу інтегровану підгрупу СІД джерелознавчого циклу становлять дисципліни, що мають справу із зображальними джерелами, тобто такими, основна інформація яких закодована у формі різноманітних зображень. Ідеться, зокрема, про геральдику, нумізматику, сфрагістику, фалеристику, іконографію, кінофотознавство, боністику, філателію, символіку, картографію та ін. Серед різновидів зображальних джерел свою специфіку мають герби, монети, печатки, ордени й медалі, портрети, картини й мініатюри, фотографії, паперові гроші, марки, географічні карти й т. д. Ця спорідненість, а водночас і специфіка, настільки суттєві, що кожен із названих різновидів джерел потребує спеціальних способів і методів дослідження. Це й призвело до виокремлення відповідних спеціальних дисциплін. Геральдика вивчає герби, які через знаки, зображення фігур, предметів, за допомогою певних кольорів віддзеркалюють процес еволюції гербів як знаків окремих осіб або родів у знаки земель, міст, держав. Вона має свої теоретичні засади, принципи (правила) і закони створення геральдичних знаків, у кожному гербі закладена символічна інформація про історію міста, держави, їхні природно-географічні особливості, господарське й культурне життя, традиції. Розшифруванню символіки герба допомагають геральдичні правила та спеціальні методи дослідження.

Більшість геральдичних методів застосовуються і у сфрагістиці — науці, що вивчає печатки, штампи, а також плombs на листах і документах. У полі зору сфрагістів перебувають як самі печатки, так і їхні відбитки на

папері. Нерідко зображення на печатках — результат мистецької роботи автора, в якому закладений важливий зміст, що має інформаційне значення й потребує дослідження.

Інтегрований характер має й *третья* підгрупа СІД, яка пов'язана з переважно речовими джерелами. Оскільки носієм інформації в них виступають матеріальні речі, предмети, пам'ятки архітектури, то отримати відомості можна спеціальними методами, якими послуговуються історичне зброєзнавство, уніформістика, вексилологія. Важко уявити собі розвиток знань з історії війська й воєнної історії без належного дослідження історії розвитку зброї, військової техніки, воєнного мистецтва. Поглибленим вивченням цього кола питань займається історичне зброєзнавство. Ця дисципліна виокремилась у країнах Західної Європи в середині XIX ст., а в другій половині XIX ст. розвинулась на теренах Росії та України. Її предметом виступають закономірності розвитку зброї як результату комплексної діяльності людей, державних і наукових установ, промислового виробництва. У ролі об'єкта історичного зброєзнавства є не тільки предмети зброї й захисту, військові технології й мистецтво, засоби інформації, оборонні споруди, в яких переломлюється інтелект людини, її праця й виучка, але й безпосередні воєнні операції, битви, збройні конфлікти. Усе це й продиктувало появу ряду специфічних методів дослідження джерел воєнної історії.

З історичним зброєзнавством тісно пов'язана уніформістика, яка поряд з історією військових одностроїв вивчає предмети уніформи інших сфер суспільного розвитку: транспорту, лісового господарства, міліції, прокуратури, податкової служби й т. д. Вона спирається на джерельний комплекс, представлений насамперед предметами одягу й взуття. Водночас у цьому комплексі фігурують нормативні акти, накази, інструкції, положення, які регламентують використання уніформ.

Суміжною до цих дисциплін є вексилологія, або прапорознавство, що досліджує всі різновиди прапорів, стягів, бунчуків, штандартів і т. д., які використовувались у минулому й застосовуються в сучасних умовах у різних сферах державного й громадського життя. Ця дисципліна виробила оригінальні підходи до класифікації прапорів і їхніх різновидів, а також їх використання. Мова йде про особисті, родові, родинні, професійні, корпоративні символічні атрибути, про національну й державну символіку, міжнародні символи. Методи їх досліджень включають аналіз символів, кольорів, художнього й мистецького оформлення, текстів, з'ясування мотивів, обставин та мов їх створення, а також встановлення авторства. Окремим розділом історичної вексилології є дослідження історії військових і військово-морських прапорів і знамен.

Інтегративним чинником для всіх спеціальних джерелознавчих дисциплін є те, що вони мають предметом свого пізнання закономірності формування джерел і кодування в них інформації. Аналіз цих дисциплін із погляду методології засвідчує, що досить часто одні й ті ж різновиди джерел можуть бути об'єктом різних наук. Наприклад, давні писемні пам'ятки досліджують

не тільки палеографія, але й філігранознавство, що вивчає водяні знаки на папері, та папірознавство, яке аналізує історію й особливості паперу. Своє поле діяльності мають: герменевтика, що володіє методами тлумачення змісту давніх текстів, старовинних рукописних і друкованих книг, зокрема культових, які з різних причин збереглися частково, потребують реконструкції й реставрації, а також гомілетика, яка досліджує церковно-богословські проповіді, аналізує пам'ятки релігійних проповідей із точки зору їхнього змісту, ораторського мистецтва, манери викладу. Людство завжди буде завдячувати видатним проповідникам за їхній внесок у розвиток духовної культури, за залишені ними тексти, які містять важливі відомості не лише з історії церкви, але й суспільного життя, мають великий виховний потенціал.

Водночас кожна з дисциплін джерелознавчого циклу має свої особливості в реалізації інтегративної функції. Так, палеографія, опрацюючи методи прочитання писемних пам'яток, насамперед давніх, систематизує знання про історію зародження й розвитку самої писемності. Свого часу український історик-архівіст, археограф і палеограф І.М. Каманін на основі аналізу давньоукраїнських палеографічних пам'яток суттєво збагатив відомості про самотність українського скорописання, особливості його видозмінювання в XV — першій половині XVI ст., другої половини XVI — початку XVIII ст., розкрив принципів відмінності українського й російського письма XVII — початку XVIII ст.¹² Неоціненний внесок у дослідження пам'яток фольклору, етнографії та української мови належить О.О. Потебені, який відкрив метод психологічного аналізу мови, словесно-художньої творчості та порівняльного мовознавства.

Наступні дві підгрупи складають дисципліни, пріоритетом для яких є опрацювання методів дослідження джерел, здебільшого пов'язаних із нарошуванням специфічних знань з історичної науки. Зокрема, *четверта* підгрупа СІД охоплює більше десяти дисциплін, інтеграційна функція яких виявляється в тому, що вони, з одного боку, розробляють методи пізнання самотніх проблем або аспектів історичного процесу, тобто тих його ділянок розвитку знань, де діють особливі закономірності, а з другого боку, постачають свої надбання іншим галузям науки. Будучи тісно пов'язаними з джерелознавством, своїм предметом вони виходять за його межі. Візьмімо, наприклад, хронологію — науку про системи літочислення та календарі різних народів і країн. Без опори на оптимально точну хронологію подій, явищ, життєдіяльності окремих осіб історія втратила б своє наукове обличчя. Протягом багатовікової історії людства функціонували різні системи літочислення, численні календарі, які неодноразово змінювались і удосконалювались. Встановити співвідношення цих систем, перевести їх на сучасну, з'ясувати сфальсифіковані або невстановлені дати подій і окремих джерел можна лише на основі вироблення й застосування спеціальних методик цих процедур, зокрема переведення дат на нове літочислення.

¹² Кріль М. Основи палеографії. — К., 1995.

Подібні функції, тільки стосовно іншого предмета, виконує історична метрологія — спеціальна історична дисципліна, яка досліджує одиниці вимірювання, їхні системи та інструментарій щодо встановлення довжини, площі, об'єму, ваги, маси й т. д., що застосовувались у різні історичні епохи та різними народами. Ідеться про давньогрецьку й римську системи вимірювань, про середньовічну метрологію та її розвиток у нові та новітні часи, про особливості вимірів довжини й ваги у праукраїнців, у Києво-Руській, Галицько-Волинській і Козацько-гетьманській державах, у країнах, до яких свого часу входили українські землі: Литва, Польща, Росія, Австро-Угорщина. Як і фахівці в галузі хронології, історики-метрологи, використовуючи археологічні пам'ятки, документальні та речові джерела, постійно опрацьовують оптимальні методи переведення давніх одиниць і систем вимірювання на сучасні. Велику допомогу в цій справі можуть надати інформаційні матеріали Інтернету, словники, довідники та інша література.

До дисциплін, домінуючим завданням яких є розроблення методів, відноситься й кліометрика — порівняно нова й винятково важлива в сучасних умовах галузь знань, яка обґрунтовує широкі можливості застосування математичних (кількісних) методів, зокрема сучасної обчислювальної техніки, методів статистики для дослідження історичного процесу, його подій та явищ, а також масових джерел, встановлення їхньої репрезентативності¹³.

У наукових лабораторіях істориків-джерелознавців дедалі ширше застосовуються методи історичної евристики, які дозволяють оптимізувати пошук, виявлення й попередній відбір джерел для подальшого їх опрацювання. Ця дисципліна акумулювала ефективні способи роботи з архівними пам'ятками й бібліотечними виданнями. На допомогу історичному в цій царині приходять здобутки історичної бібліографії якраз на етапі виявлення й класифікації джерел та літератури з історії, хоча вона, окрім пошукової, виконує й інші функції: комунікативну, прогностичну, систематизуючу та інтегративну.

Не менш важливе місце в цій підгрупі посідають інші дисципліни. Наприклад, унікальні методи опрацьовує історична ономастика, досліджуючи історію власних імен та назв. Вона послуговується частково методами філологічних наук, але на пріоритетне місце ставить закономірності історії виникнення й розвитку імен. Нагадаємо, що серед об'єктів ономастики є різні власні назви: народів — етноніми, географічних назв — топоніми, особових імен — антропоніми, культових імен — теоніми, небесних тіл — космоніми, кличок тварин — зооніми. Відповідно до цього сформувалися й наукові дисципліни: топоніміка, етнологіка, антропоніміка й т. д. Спільним завданням усіх розділів ономастики є не тільки тлумачення етимології назви, але й простежування її еволюційних змін і наповнення новим змістом на тлі історичного процесу.

¹³ *Святець Ю.А., Доорн П.К.* Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти. — Дніпропетровськ, 1998.

Методи дослідження родоводу та родинних відносин, способи фіксації родовідного матеріалу розробляє генеалогія¹⁴. Гуманізація історичної науки стала викликом генеалогічним та біографічним дослідженням, які, у свою чергу, підтвердили дію основних закономірностей історичного процесу. З родознавством тісно пов'язані біографістика та просопографія.

До *п'ятої* підгрупи можна віднести дисципліни, що вивчають специфічні об'єкти і явища історичного та історіографічного процесів, проблеми соціально-політичного, економічного й культурного розвитку. Частина з них нині переживає своєрідний ренесанс. Зокрема, ідеться про справочинство, яке вивчає історію службового діловодства, роботи з документами. Його предметом виступають документи й документообмін як компонент державного будівництва й управлінської діяльності. З відновленням незалежності України значно зріс інтерес до історії національної державності, що, у свою чергу, дало поштовх вивченню справочинства. Його витoki сягають княжої доби. Подальшого розвитку воно дістало в козацько-гетьманські часи, у період Української революції. Українська Народна Республіка, Українська держава, Західноукраїнська Народна Республіка нагромадили цінний досвід законодавчої, управлінської, військової, дипломатичної, фінансової документації. Свою специфіку мало справочинство в умовах радянського тоталітаризму, будучи дуже тісно пов'язаним із історією відповідних державних установ, з діяльністю правлячої партії, громадських об'єднань. Історія справочинства закладає фундамент для документознавства й вивчення архівної справи. Закон України «Про національний архівний фонд та архівні установи» поклав відповідальність і контроль за станом діловодства в країні на Державну архівну службу. Новацією сучасного справочинства є збільшення питомої ваги в документообміні документів на електронних носіях, їх поширення з допомогою електронної пошти та Інтернету.

Неухильно зростає роль таких дисциплін цієї групи, як історичне краєзнавство, музеєзнавство, історична географія, історична демографія та ін. Історичне краєзнавство, наприклад, має нині розгалужену структуру дослідницьких осередків як у центрі (відділ історичної регіоналістики в Інституті історії України НАН України), так і на місцях. Головне покликання історичного краєзнавства — досліджувати закономірності розвитку знань про історію певної території: села, селища, містечка, міста, району, області, використовувати ці знання в створенні комплексних історичних праць. Нині зусилля істориків-краєзнавців зосереджені на підготовці нового видання багатотомної історії міст і сіл України. З одного боку, історичне краєзнавство — невід'ємний компонент історичної науки, а з іншого — це розділ загального краєзнавства. Водночас воно тісно пов'язане з родознавством, етнографією, історичною

¹⁴ *Войтович Л., Целуйко О.* Спеціальні історичні дисципліни. — Львів, 2008. — Зошит 2: Генеалогія; Родовід / В.В. Томазов. — К., 2000; *Томазов В.В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XX ст.). — К., 2006.

географією. Остання зосереджує свою увагу на історичних аспектах розвитку географії певної території, змін у її природі, населенні, етнічному складі, ландшафті, корисних копалинах, народному господарстві, адміністративному устрої, районуванні. Без історичної географії було б неможливим з'ясувати роль географічного фактора в розвитку людського суспільства, окремих країн і народів у різні історичні епохи. Не випадково, що за останні десятиріччя історики та етнологи досить активно застосовують метод просторово-часової локалізації історичних факторів, подій і явищ.

Своєрідний цикл дисциплін цієї підгрупи пов'язаний з історією книги, бібліотечної справи. Ідеться по історичне книгознавство, кодикологію, історичну бібліографію, історичне бібліотекознавство та ін. Ці дисципліни вивчають історію розвитку тієї галузі духовної культури, яка пов'язана з рукописною й друкованою книгами. Історія книжкової й бібліотечної справи, мистецтва книговидання, поширення книг, культури й психології читання, бібліографічного процесу набуває особливого значення в умовах інформаційного суспільства. Книгознавчі науки дедалі ширше спираються на здобутки інформатики, прогнозування, наукознавства, теорії засобів масових комунікацій, що дозволяє їм комплексно осягнути сучасні методи функціонування книги в суспільстві на різних етапах історії.

Звичайно, будь-яка модель систематизації, групування й класифікації галузей науки або дисциплін носить умовний характер і не може кваліфікуватися як універсальна. Запропонована схема має, насамперед, науково-прикладне значення, оскільки дозволяє історичну, особливо початківцю, аматору краще орієнтуватися в безкрайньому морі історичних знань та відомостей.

Структурні зрізи підсистеми СІД мають поряд із дослідницьким і важливе дидактичне значення. Нині діюча навчальна програма СІД — обов'язкового предмета державного стандарту історичної освіти бакалаврського рівня — продовжує традиційний, тобто подисциплінарний підхід до їх викладання. Однак при обмеженій кількості годин, передбачених навчальним планом (у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка — 17 годин лекційних та 36 семінарських), фізично неможливо ґрунтовно з'ясувати предмет, методи й роль у професії історика принаймні найбільш важливих СІД. Який вихід із такої ситуації? На нашу думку, насамперед, в інтенсифікації викладання на основі систематизації та інтеграції дисциплін. Цьому міг би сприяти перехід до читання лекцій за проблемами, в основу яких могли б бути покладені розглянуті нами структурні підсистеми комплексу СІД. Кожній із виділених підсистем та підгруп можна присвятити дві-три лекції та декілька семінарських занять. Перспективним є розширення самостійної роботи студентів і підготовка цільових рефератів, творчих завдань, які заслуховуються на семінарах, а також на засіданнях наукового гуртка кафедри.

Таким чином, інтегративна функція СІД як підсистеми історичної науки сприяє перетворенню їх у відносно цілісний комплекс, органічно пов'язаний як єдністю внутрішніх компонентів, так і їхньої невіддільністю від істо-

ричної науки в цілому. Цей комплекс має власну структуру, в якій досить рельєфно виокремлюються п'ять підсистем. Дослідження інтегративної функції СІД дає змогу повніше осмислити цілісність усієї історичної науки як всередині системи, так і на зовнішніх периметрах — у зв'язках історії з іншими галузями наукових знань. Виокремлення в структурі СІД окремих підгруп — це ключ до оптимізації їх вивчення в системі історичної освіти й підготовки професійних істориків нової генерації.